

Сергій Шебеліст

«МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ БУВ ПРЕДКОМ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ»

Інтерв'ю з істориком Юрієм Волошином¹

Професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Юрій Волошин навесні 2016 року презентував монографію «Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття». Її виходу передувало впорядкування та коментування праці «Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.», багатой на відомості про особливості міського простору, системи врядування, статево-вікової структури населення та побутування окремих його прошарків. Спираючись на це джерело й інші архівні документи тієї доби, вчений узявся написати книгу про ранньомодерну Полтаву. Професор присвятив їй кілька років ретельної праці, й у підсумку постало якісне наукове видання, цікаве не лише для спеціалістів з історичної демографії та мікроісторії, а й ширшого читацького загалу.

Юрій Волошин підкуповує читача тим, що пише про полтавців і Полтаву доби Гетьманщини, не впадаючи в козакофільський пафос і не претендуючи на повноту й усеохопність запропонованої ним картини міського життя. Маємо ще одну гарну книжку та добру нагоду поговорити про неї і не тільки.

Не битвою єдиною

– Що спонукало Вас, історика церкви, взятися за дослідження міської спільноти Гетьманщини та зосередити увагу саме на Полтаві?

– У мене не було такої різкої еволюції від історика церкви до історика Полтави. Але поступовий перехід усе-таки відбувся. Моя докторська дисертація була присвячена не стільки Північній Гетьманщині, скільки закритій релігійній спільноті російських старовірів та їхнім анклавам на території Гетьманщини. Коли я завершив цю роботу, колега Оксана Коваленко показала мені відфотографовану книгу Румянцевського опису Малоросії. Це одне з небагатьох джерел, яке нам дуже багато говорить про людей і суспільство Гетьманщини. Мої наукові пошуки й методологічна еволюція привели мене до того, що я почав досліджувати соціум козаць-

кої України загалом і Полтави зокрема. Я вирішив спробувати показати, якою була міська спільнота Полтави XVIII століття.

– Наскільки важко було розгледіти й описати Полтаву доби присмерку Гетьманщини, вийшовши при цьому за рамки панівного імперського нарративу, згідно з яким Полтавська битва 1709 року проголошувалася центральною подією в житті міста?

– Коли починаєш писати якусь роботу, потрібно читати всю літературу, дотичну до теми дослідження. Панівний історичний дискурс стосувався виключно політичних подій: про Полтавську битву, візити імператорів, великих вінценосних осіб і полководців. Але про суспільство Полтави практично не писали, за винятком хіба що «Історії міст і сіл Української РСР» (1967). Загалом російський імперський нарратив не висів наді мною. Я спокійно працював і не дуже на нього зважав.

¹ Уперше опубліковано у виданні Zaxid.net 2 червня 2016 р.

Про Полтаву є різні міфологеми, зокрема про те, що Воскресенську церкву за власний кошт побудував полтавський бурмістр, виходець із купців Павло Руденко. А виявляється, є джерела, які говорять про велику релігійну громаду, члени якої давали гроші на це будівництво. Отже, в Полтаві були спільноти, про які історики і краєзнавці писали вкрай мало.

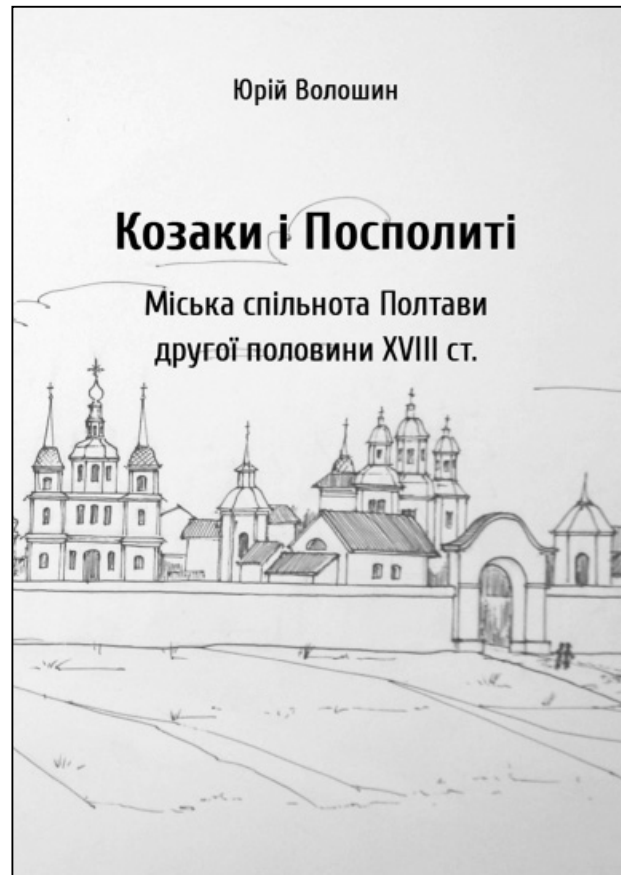
– «Головним героєм» Вашої книжки є суспільство Гетьманщини, а тогочасні органи міського управління перебувають на другорядних «ролях». Утім без розуміння особливостей роботи козацької полкової адміністрації та магістрату картина була б неповною. Як цей дуалізм влади позначався на житті Полтави?

– У критичні для життя міста моменти дуалізму влади не було. Один із параграфів своєї книжки я присвятив «конфліктній взаємодії», бо коли в магістрату не було грошей на побудову мостів, їх зводили коштами полку. Але певні тертя все ж таки були. Насамперед ідеться про прагнення полкової адміністрації опанувати місто. Козацька старшина хотіла мати «свого» вїта. Проте, щойно козаки, в широкому сенсі слова, ставали на чолі Полтави, вони починали відстоювати інтереси міста, яке жило за рахунок сплати податків. Козаки їх не платили. XVIII століття відзначалося постійними війнами і потребою виставляти війська. Козаки не надто хотіли воювати, а поповнювати лави необхідно було, і тому дуже часто козацький стан приростає за рахунок міщан. Унаслідок цього був великий конфлікт, коли вїт намагався «розкозачити» міщан і довести, що вони незаконно записалися в козаки.

– Чи передалися сучасній Полтаві традиції «конфліктної взаємодії» між органами місцевого самоврядування та виконавчої влади?

– Раніше це протистояння було відчутним, зраз – меншою мірою. За часів президентства Віктора Ющенка в Полтаві був конфлікт між міською радою та обласною державною адміністрацією, між мером Андрієм Матковським і «губернатором» Валерієм Асадчевим. Ілюстрацією цього протистояння є візуальні речі. Наприклад, бюст шведського короля Карла XII експонується не в музеї Полтавської битви, підпорядкованому міському управлінню культури, а в краєзнавчому музеї, за який відповідає обласна адміністрація. Другий приклад – установлення пам'ятника Іванові Мазепі, коли обласна влада просувала цю ідею, а міська – впиралася до останнього. Думаю, якби нині до справи не підключився президент Петро Порошенко, цього монумента в Полтаві й не було б. Третя ілюстрація. За часів мерства Матковського непо-

далік майбутнього пам'ятника Симонові Петлюрі почали будівництво православної церкви Московського патріархату. Міська влада обурювалася, що обласна адміністрація без погодження з нею встановила там символічну дошку, та ще й над важливими комунікаціями. Незабаром комунальники вивезли її невідомо куди...

– Полтава, очевидно, стала найдальшим містом Східної Європи, якому указом гетьмана Кирила Розумовського 1752 року було надане магдебурзьке право. Наскільки міцно ця самоврядна традиція прижилася й укорінилася в місті, адже на Заході вона на той час уже занепадала?

– Думаю, що магдебурзьке право надали Полтаві постфактум. Це була фактична легалізація не стільки того, що було, скільки того, чого хотіли люди. Багато елементів магдебургії в Полтаві вже діяли. Цей статус не дав можливості полковій адміністрації поглинути й узурпувати міську владу, що відповідало прагненням міщан, соціальної верхівкою яких були купці. Є загальний радянський міф про те, що вони торгували з Росією. Насправді ж у більшості випадків торгівля велася з Польщею, зокрема, переганяли худобу на Сілезію. Купецтво бачило і знало європейські традиції. Плюс були свої

звичаї урядування. Тому магдебурзьке право було органічним для Полтави. Навіть якщо дещо різнилося від свого аналога в Західній Європі.

Шляхетські ідеали Гетьманщини

– Козаки були провідною соціальною групою Полтави статусно і чисельно. Нерідко полтавські міщани записувалися в козаки, одружувалися з козацькими доньками. У чому полягав феномен популярності козаків і «покозачення» як певного соціального ліфту?

– Козаки і справді були провідною верствою в Полтаві й Гетьманщині взагалі. Безумовно, козацька старшина була відокремленою, замкнутою, клановою частиною суспільства. Але «покозачення» міщан відгравало роль таки соціального ліфту. По-перше, це означало належність до «політичного народу». По-друге, давало право підсудності козацькому судочинству. По-третє, звільняло від сплати частини податків. Є приклади дуже стрімкого злету, коли дід був міщанином, а вже його внук ставав військовим товаришем. Або коли Пасько, ошляхетнюючись, ставав Паскевичем.

– Якою була ідентичність полтавців у XVIII столітті? У ній домінували регіональні чи станові критерії? Як тоді розуміли поняття «нації»?

– На початку XX століття Полтавська вчена архівна комісія розіслала питальник «О племени их». І виявилось, що мешканці колишніх південних сотень Полтавського полку (наприклад, Кобеляцького повіту) сказали, що вони... запорізькі козаки. Решта жителів губернії відповіли, що вони малоросійські козаки. Дехто говорив, що вони тутешні. Як на мене, у XVIII столітті полтавці ідентифікували себе як людей «малоросійської породи». Навряд чи вони називали себе українцями. Вони радше відносили себе за соціальною приналежністю до козаків, міщан або посполитих. Тоді термін «нація» існував у домодерному значенні та був пов'язаний із територією – Польщі, Литви чи Швеції. Етнічних білорусів називали людьми литовської нації, а, наприклад, один козак із Канева, який позначався як представник «польської нації», мав «дуже» польське ім'я та прізвище – Сава Медведищенко.

Гадаю, що відомий малоросійський патріотизм будувався на козацьких законах. Він насправду не має нічого спільного з малоросійством у негативному значенні слова. Цей патріотизм був предком українського націоналізму. Власне, історик Роман Шпорлюк сформулював добру тезу про те, що українським П'ємонттом є не Галичина, а колишні Малоросія та Слобожанщина. Там виник український романтизм. Звідти почалося зацікавлення українськими подіями, що перенеслося на Захід.

Ясна річ, регіональний патріотизм був притаманний насамперед освіченій козацькій старшині та їхнім нащадкам, а звичайні люди переважно не замислювалися над питаннями власної ідентичності.

– Соціальним ідеалом для козацької старшини і простих козаків була шляхта Речі Посполитої, в якій Гетьманщина перейняла не лише лицарські звичаї, але й правову культуру. Чи не є це черговим підтвердженням популярної тези про те, що кордони демократичної, проєвропейської України збігаються з кордонами Першої Речі Посполитої та Гетьманщини, за межами якої – Дике Поле?

– Я згоден із цією тезою, про яку багато писав публіцист Микола Рябчук. Якщо подивитися на карту електоральних уподобань українців 2004–2010 років, коли Партія регіонів активно ділила нас на «сорти», то справді можна помітити, що межі демократично налаштованої України в принципі збігаються з кордонами Давньої Речі Посполитої та Гетьманщини. Там було міське самоврядування, діяли норми Литовського Статуту й жили ідеали шляхетської держави, хоч вона й недовго проіснувала на території Полтавщини та загалом аморфного Задніпров'я. Уся Гетьманщина жила ідеалами Речі Посполитої. Наприклад, аналіз документа «Права, за якими судиться народ малоросійський» цілком підтверджує, що його положення були майже ідентичними з нормами III Литовського Статуту.

Столиця (без)духовності

– Чи нині в Полтаві, на Ваш погляд, культивується міф про колишню козацьку славу міста, чи й досі в «духовній столиці України» експлуатується імперський дискурс про «город славы русского оружия» та «поющую и пляшущую Малороссию»?

– У Полтаві немає як такої культурної політики. Попередній міський голова Андрій Матковський – людина навіть не російської, а швидше радянської культури. І що ми маємо? На паралельних вулицях у центрі Полтави є два пам'ятники – Миколі Гоголю та Іванові Котляревському. До 200-річчя ювілею Гоголя впорядкували сквер, відремонтували лавки й установили скульптури героїв із творів письменника. І подивіться, що ми маємо позаду найбільш знакового монумента в історії української культури – пам'ятника Котляревському. Лавки вгрузли в землю, алея не впорядкована, клумб немає, парк занедбаний.

Але ж українська література почалася не з Гоголя, а з Котляревського. Як була вона для міських очільників меншовартісною, такою і залишилася. Крім того, пам'ятник Котляревському – це ж не

просто пам'ятник письменникові чи літературі; це пам'ятник тому рухові, з якого виросла модерна українська нація. Саме його відкриття 1903 року було знаковою подією. Чи всі в Полтаві це усвідомлюють?

Це, як на мене, промовиста ілюстрація до запитання, чи є в Полтаві українська культурна політика. Її немає. Тут узагалі не культивується Гетьманщина. Звісно, «круто», що біля музею-садиби Котляревського зробили парковки для велосипедів, але і 250-річчя, і 260-річчя надання Полтаві маґдебурзького права міська влада проігнорувала. Думаю, чиновники про це просто не знали, а от до святкування 300-ліття Полтавської битви вони готувалися заздалегідь. Це тому, що для постімперської культури битва ближча, ніж європейські традиції міського самоврядування.

Наступник Матковського на посаді міського голови Олександр Мамай – не набагато кращий за свого попередника. Він є людиною, м'яко кажучи, специфічної пострадянської культури, яка керується знаннями, набутими у школі, й не хоче знати більше. Але, крім мера, мусить бути команда, котра опікується культурною політикою, а її, знову ж таки, немає...

– Як думаєте, нещодавне відкриття пам'ятника гетьманові Мазепі й перейменування на його честь вулиці Красіна стали маркерами певних ментальних змін полтавців? Чи це все відбувається через адміністративне насадження?

– Про «адміністративне насадження» українства насамперед говорять представники старшого покоління і члени ветеранських організацій. Я не знаю, ветеранами яких воєн є ті люди. Коли під час засідань однієї з робочих груп із питань перейменування вулиць вони трясли своїми орденами, ми запитали, скільки їм років. Виявилось, що чоловікові, який найголосніше кричав, що він «проливав кров'я за Родину», було 70. Де і за яку «Родину» він воював, невідомо. Але для покоління, котре народилося в 1990-х роках або читало видані тоді книжки, не є подразником постать гетьмана Мазепи.

Ті, хто не хотів приймати і сприймати нібито націоналістичне трактування певних постатей і подій, не змінили своєї думки. Чим, зокрема, користуються місцеві політики, які купують такий електо-

рат, роздаючи йому цукор, гречку й аптечку. Наші полтавські політики такі ж «старі», попри свою відносну молодість. Їхні політтехнологи вчилися переважно на Сході й орієнтуються на ініціативи, умовно кажучи, Гліба Павловського. За рік-два схема з роздаванням цукру вже не буде спрацьовувати. Зміняться покоління.

Не думаю, що встановлення пам'ятника гетьманові Мазепі чи перейменування вулиць викликає великий конфлікт у Полтаві. Що більше про це будуть фахово писати і пояснювати, а не розводити демагогію на тему «А як вам нова назва міста

Юрій Волошин презентує монографію «Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.» у Полтавському краєзнавчому музеї. Фото, травень 2016 р.

Комсомольськ – Горішні Плавні?», то менше буде міфів і спекуляцій. Монумент Мазепі є свідченням того, що Полтава принаймні рухається в напрямку того, щоб не втрачати оту славу «духовної столиці України», хоч для мене саме це поняття дуже проблемне. Але поступ у місті є.

Водночас біля пам'ятника є міні-пам'ятник, і на ньому вигравірувані імена меценатів, завдяки яким установлений монумент і впорядкована територія навколо нього. Мій молодший колега Ігор Сердюк метафорично говорить, що це ніби гирька на ланцюгу, котрий прив'язаний до ноги Мазепи. Це свідчить про те, що ми досі не можемо позбутися радянської спадщини. От вона так і чіпляється за нас у вигляді совкової показушності, хоч уявляю, що подібне порівняння для наших великих патріотів прозвучало б як образа. Так само на деяких книжках портрет мецената видання може бути більшим за фото автора. Прагнення вписати себе в історію викликане побоюванням, що тебе забудуть.